

Герасимчук О.П. Набуття особою статусу потерпілого в кримінальному судочинстві України / О.П. Герасимчук // Реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства України: сучасний стан та перспективи : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 30 вересня – 1 жовтня 2005 року). — Івано-Франківськ: Юридичний інститут Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника. — С. 186-189.

НАБУТТЯ ОСОБОЮ СТАТУСУ ПОТЕРПІЛОГО В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Герасимчук О.П.

викладач кафедри правосуддя та кримінально-правових дисциплін
Національного університету “Острозька академія”

Зміни у кримінально-процесуальному законодавстві, що відбуваються протягом останніх 15-ти років, свідчать про розширення прав особи в кримінальному судочинстві України. Така ситуація є об’єктивним відображенням збільшення особистої автономії суб’єкта в правовій системі незалежної України.

Розширення диспозитивних начал в кримінальному процесі сприяє більш повній реалізації завдань кримінально-процесуального права. Важливим для реалізації активності потерпілого є момент набуття особою процесуального статусу потерпілого. Це питання достатньо досліджувалося юридичною наукою [1, р. 48-51; 2, р. 5-7]. Якщо в цілому щодо моменту набуття статусу вчені сходились до спільної думки, то обґрунтування цьому наводилось різне.

Кримінально-процесуальний закон встановлює, що про визнання особи потерпілим орган дізнання, слідчий, суддя виносять постанову, а суд — ухвалу [3]. Впливає висновок, що процесуальний статус потерпілого особа набуває лише після винесення відповідного процесуального акта. Розглянемо ряд теоретичних та практичних проблем, що виникають в зв’язку з цим, зважаючи

також на співвідношення принципів публічності та диспозитивності у кримінальному процесі.

Вирішуючи питання про визнання потерпілим, слідчий, особа, що проводить дізнання і суддя (суд) встановлюють наявність певних знаків у особи, для визнання її потерпілою. Така діяльність згаданих суб'єктів публічної влади, є проявом публічної засади у кримінальному процесі. Проте у справах публічного та приватного обвинувачення їх діяльність має свої особливості.

Окремі вчені вказують, що слідчий, особа, що проводить дізнання і суддя (суд) повинні виходити з уважного аналізу конкретного складу злочину, звертаючи увагу на те, кому злочином спричинено шкоду [4, р. 6]. Важливо підкреслити обов'язковість врахування кримінально-правових норм при визнанні особи потерпілою.

Обов'язково для визнання особи, яка постраждала від злочину, потерпілим необхідно встановити факт заподіяння шкоди. Встановити — не означає довести, як вважають окремі практичні працівники, тому особа повинна визнаватися потерпілою негайно після встановлення достатніх даних, що свідчать про завдання їй шкоди [5, р. 44-45]. Про необхідність якомога раніше визнати особу потерпілим одностайно заявляють практично всі процесуалісти, які досліджують потерпілого в кримінальному процесі [4, р. 5; 2, с.10]. Зрозуміло, що чим раніше особа отримає процесуальний статус потерпілого, тим повніше вона зможе реалізувати свої права. Відповідне значення моменту визнання особи потерпілим має для швидкості, об'єктивності та повноти розслідування та вирішення справи.

Невиправдане затягування визнання особи потерпілим грубо порушує Декларацію ООН “Основні принципи правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою” (1985), яка вказує, що та чи інша особа має визнаватися жертвою злочину незалежно від того, чи був встановлений, заарештований чи відданий до суду правопорушник [6, р. 272]. Крім цього Декларація передбачає, що на визначення особи потерпілою не впливають родинні відносини між нею

та правопорушником. Процесуальне визнання не вимагає від неї ніякої заяви чи іншого волевиявлення.

Потерпілий, як зазначають автори одного з останніх підручників з кримінального процесу, залучається до кримінального процесу для реалізації його суб'єктивних прав [7, р. 38]. Звучить принаймні дивно — для реалізації своїх же прав потерпілого визнають суб'єктом кримінального процесу не зважаючи на його волю чи бажання брати участь у процесі. Виходячи з принципу диспозитивності, особа, яка постраждала від злочину повинна була б мати право вибору: стати учасником кримінального процесу чи уникнути будь-якої участі. Проте така широка свобода характерна лише для цивільного процесу. В процесі кримінальному домінуючими над приватними інтересами є публічні, суспільні інтереси, зокрема, об'єктивне, повне і всебічне розслідування злочину, щоб покарати винних і не покарати невинних. Тому залучення особи як потерпілого слугує не лише для реалізації суб'єктивних прав останньої, а й для виконання певних обов'язків, важливих для повноти розслідування.

У справах приватного обвинувачення суддя, отримавши скаргу особи, яка постраждала від злочину (ст. 251 КПК), повинен перевірити скаргу на відповідність формальним вимогам та на наявність підстав порушення кримінальної справи. Формальні вимоги до скарги потерпілого у справах приватного обвинувачення в чинному кримінально-процесуальному законодавстві чітко не встановлені — КПК відсилає до вимог, встановлених для обвинувального висновку, що, очевидно, не є одним і тим же.

В Постанові Пленуму Верховного Суду України № 13 від 02.07.04 р. “Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів” у п. 25 зазначено, що в скарзі (яка подається в порядку ст. 27 КПК) мають бути чітко викладені підстави для порушення справи, зокрема, обставини, час, місце, мотиви, наслідки вчинення злочину, його кримінально-правова кваліфікація та відповідні докази; дані про особу, яка підозрюється в його вчиненні; прохання про притягнення її до кримінальної

відповідальності тощо [8]. Зважаючи на те, що положення постанови Пленуму ВСУ не є джерелом права і лише носять рекомендаційний характер, вважаємо за необхідне закріпити вимоги до скарги потерпілого, що подається у справах приватного обвинувачення, в КПК.

Норми КПК не встановлюють моменту визнання особи, яка подала скаргу з вимогою про порушення кримінальної справи приватного обвинувачення, потерпілим. Таким моментом, очевидно, потрібно визначати момент порушення кримінальної справи суддею і призначення її до розгляду. Потрібно нормативно закріпити, що суддя, в ухвалі про порушення кримінальної справи приватного обвинувачення, одночасно визнає особу, яка подала скаргу (оскільки вона є постраждалою), потерпілим. Суддя встановлює факт заподіяння шкоди потерпілому, виходячи з наданих потерпілим матеріалів та інформації, наведеної у скарзі. Потрібно підкреслити, що суддя не може відмовити у прийнятті скарги, посилаючись на недоведеність факту заподіяної шкоди.

Можна погодитись з висловленою думкою, що найбільша інтенсивність у реалізації активної позиції по відновленню порушеної рівноваги з боку потерпілого спостерігається, як правило, у початковий період, безпосередньо після вчинення злочинного посягання [9, р. 5]. Але вважаємо, що активність потерпілого повинна гарантуватись на всіх стадіях кримінального процесу у тій мірі, яку допускає принцип публічності.

Як вважає В.П. Бож'єв, надання особі прав, передбачених кримінально-процесуальним законом для потерпілого, пов'язане з визнанням її потерпілим тому, що суб'єктом кримінально-процесуальної діяльності може бути не кожна особа, а лише та, яка володіє кримінально-процесуальною дієздатністю [10, р. 8]. З цією думкою можна погодитись, проте вважаємо за потрібне більш детально дослідити кримінально-процесуальну дієздатність.

В кримінально-процесуальному законі не встановлено віку, з якого потерпілий набуває дієздатність. Різні автори вирішують в теорії це питання по-різному.

В своїй дисертації В.П. Бож'єв обґрунтовує думку про те, що дієздатність потерпілого, як суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності, повинна наставати в 16 років [10, р. 8].

Іншої думки Л.Д. Кокорєв. Він обстоював ідею, що повна дієздатність потерпілого повинна встановлюватись з 18 років [4, р. 7]. Така позиція випливає з того, що потерпілий в кримінальному процесі може бути і цивільним позивачем, а цивільний позивач з врахуванням характеру позову в кримінальній справі набуває дієздатності лише з 18 років (виходячи з норм цивільного та цивільно-процесуального законодавства). Якщо для потерпілого встановити дієздатність з 16 років, а для цивільного позивача вона буде з 18 років, то це, стверджує Л.Д. Кокорєв, приведе до зайвих ускладнень в процесі. Окремі права потерпілі будуть здійснювати особисто, а права, пов'язані з цивільним позовом, за них повинні будуть здійснювати їх представники. Ідея уніфікації строку повної дієздатності для потерпілого і цивільного позивача видається вартою уваги. Також викликають певний інтерес застосування норм цивільного і цивільно-процесуального законодавства для визначення кримінально-процесуальної дієздатності та диференціація видів дієздатності.

Приєднуємось до думки, що визнання потерпілим не залежить від віку особи, чи її фізичного або психічного стану [11, р. 73]. Вважаючи, що неповнолітні, малолітні, психічно хворі особи не можуть вибрати собі представника і відмовитись від нього, можуть не усвідомлювати спричинену їм моральну та майнову шкоду, практичні працівники в таких справах визнають потерпілим не малолітнього, неповнолітнього чи психічно хвору особу (яким безпосередньо завдано шкоду злочином), а їх родичів [12, р. 32]. Таку практику не можна вважати правильною. Звичайно, повною мірою зазначені особи не можуть реалізувати обсяг прав передбачених в КПК для потерпілого. Але статус особи в кримінальному судочинстві не обмежується лише правами.

Більшість елементів кримінально-процесуального-статусу властиві і для згаданих категорій осіб, проте з певною специфікою. Зокрема, неповнолітні і навіть малолітні особи, постраждалі від злочину можуть давати свідчення в

кримінальному судочинстві, хоч і за особливою процедурою. Саме вони фактично відчули на собі (чи могли відчуті) фізичну, моральну чи майнову шкоду. Немає підстав вважати, що вони жодним чином не сприймають завдану злочином шкоду. Доведено, що людина ще до народження, перебуваючи в утробі матері починає відчувати і сприймати зовнішні подразники. Безумовно, що всі особи, яким злочином завдано шкоду, повинні визнаватися потерпілими, без обмеження віку або стану (фізичного чи психологічного).

Неправильною також є практика визнання потерпілими в таких випадках родичів. Хоч і можна припустити, що їм злочином також заподіюється тяжка моральна травма, але злочин не був безпосередньо спрямований на завдання такого виду наслідку — це стало опосередкованим результатом злочину. Навіть у випадку смерті особи — найтяжчої і не виправної психологічної травми для близьких родичів — кримінально-процесуальний закон наділяє **лише правами** потерпілого близьких родичів, а не відповідним статусом.

Обґрунтованою є позиція про те, що коли потерпілий є неповнолітнім, то його інтереси в кримінальному процесі в обов'язковому порядку повинні бути захищені захисником чи законним представником, так само як і інтереси неповнолітнього обвинуваченого [12, р. 32]. Обов'язкове представництво доцільно поширити також на малолітнього та психічно хворого неповнолітнього.

Кокорєв Л.Д. стверджує, що інтереси неповнолітнього потерпілого у віці до 18 років в кримінальному процесі обов'язково повинен захищати його законний представник. В порядку обмеженої дієздатності за неповнолітніми потерпілими має бути збережене право заявляти про скоєний злочин, давати показання, а з 16 років брати участь у процесі поряд з їх законними представниками [4, р. 7]. Достатньо обґрунтованою є пропозиція класифікувати потерпілих за дієздатністю як: повністю дієздатних (з 18 років, фізично і психічно здорових); обмежено дієздатних (підлітки 14-18 років, особи з психічними чи фізичними вадами); повністю недієздатних (особи до 14 років,

визнані судом недієздатними) — права яких здійснюють представники, без участі осіб, яких вони представляють [5, р. 48].

Вважаємо, що перелік прав потерпілих осіб віком до 18 років має бути розширений і уточнений. Розвиваючи думку про різні обсяги процесуальної дієздатності потерпілого в кримінальному судочинстві, можна запропонувати наступну класифікацію: повна (з 18 років) і часткова дієздатність (до 18 років).

1. Гошовський М.І., Кучинська О.П. Потерпілий у кримінальному процесі України. — К.: Юрінком Інтер, 1998. — 192 с.
2. Шаповалова Л.І. Потерпілий як суб'єкт кримінально-процесуальної діяльності в досудових стадіях кримінального процесу: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. — К.: Національна академія внутр. справ України, 2001. — 20с.
3. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28 грудня 1960 року з наст. змінами і доповненнями // ВВР. — 1961. — № 2. — Ст. 15.
4. Кокорев Л.Д. Участие потерпевшего в советском уголовном судопроизводстве: Автореф. дисс. ... к.ю.н. — Воронеж: Воронежский государственный университет, 1964. — 20 с.
5. Ларин А.М. Расследование по уголовному делу: процессуальные функции. — М.: Юридическая литература, 1986. — 159 с.
6. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотребления властью от 29 ноября 1985 г. // СССР и международное сотрудничество в области прав человека. Документы и материалы.— М.: Международные отношения, 1989. — С. 270-272.
7. Кучинська О.П., Кучинська О.А. Кримінальний процес України: Навч. посібник. — К.: Прецедент, 2005. — 202 с.
8. Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 13 від 02.07.04 р. // Вісник Верховного Суду України.— № 8.— 2004.
9. Гурджі Ю.О. Проблеми формування та реалізації кримінально-процесуальної активності потерпілого на досудових стадіях: Автореф. дис. ... к.ю.н. — Х.: Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого, 2000. — 18 с.
10. Божьев В. Потерпевший в советском уголовном процессе. — Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. — М.: Всесоюзный ин-т юридических наук, 1963. — 17 с.
11. Лыхмус У.Э. Адвокат — представитель потерпевшего в уголовном процессе // Потерпевший от преступления: Труды по правоведению. — Вып. 756. — Тарту: ТГУ, 1987. — С. 73-79.
12. Сманов К.Д. Процессуальное положение подозреваемого, потерпевшего и обвиняемого в советском уголовном процессе. —Фрунзе: Киргизский государственный университет, 1971. — 76 с.